

Institute of Geography
Jan Kochanowski University in Kielce
Kielce Section of Polish Geographical Society
Polish Geographical Society

Geography in the Regional Studies
Volume III

Regional Studies – Chosen Problems

Edited by Małgorzata Strzyż and Anna Świercz

Kielce 2007

Instytut Geografii
Akademii Świętokrzyskiej im. Jana Kochanowskiego w Kielcach
Oddział Kielecki Polskiego Towarzystwa Geograficznego

Nauki Geograficzne w Badaniach Regionalnych
Tom III

Badania Regionalne-Wybrane Problemy

Pod redakcją Małgorzaty Strzyż i Anny Świercz

Kielce 2007

Badania Regionalne - Wybrane Problemy
Nauki Geograficzne w Badaniach Regionalnych, tom III
Kielce 2007

Tomasz Wites

Wydział Geografii
I Studiów Regionalnych
Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 30, 00-927 Warszawa
t.wites@uw.edu.pl)

Uwarunkowania oraz przestrzenne zróżnicowanie zgonów nienaturalnych w Rosji

Conditions and spatial differentiation
of unnatural deaths in Russia

Streszczenie: W pracy scharakteryzowane są zmiany w przestrzennym zróżnicowaniu, liczebności i uwarunkowaniach zgonów nienaturalnych w Rosji, przed i po rozpadzie Związku Radzieckiego. Na początku przedstawione zostały zmiany na świecie w zakresie przypadków zgonów zewnętrznych, ze wskazaniem Rosji, jako państwa, gdzie udział tych przyczyn zgonów wśród innych jest największy na świecie. Przedmiotem rozważań są zgony egzogeniczne, w tym urazy, wypadki, zatrucia, zabójstwa i samobójstwa. Przyczyny te, uwarunkowane w znacznym stopniu trybem życia, włączane do kategorii zgonów spowodowanych przez czynniki zewnętrzne w Rosji odgrywają znaczenie szczególne.

Słowa kluczowe: Rosja, ludność, zgony nienaturalne, zabójstwa, samobójstwa

Key words: Russia, population, unnatural deaths, homicides, suicides

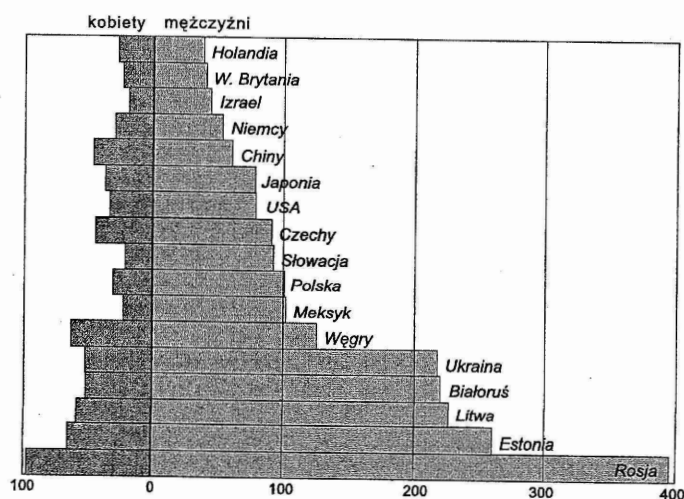
Wstęp

Zgony ze względu na przyczyny dzieli się na naturalne (wywołane przez czynniki wewnętrzne, w tym choroby, uszkodzenia genetyczne) oraz nienaturalne (w wyniku zewnętrznych uwarunkowań). W demografii częściej stosowany jest podział na zgony endogeniczne i egzogeniczne. Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) przedstawiła standaryzowany wykaz przyczyn zgonów, stosowany w większości krajów świata. Jest to Międzynarodowa Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych – X Rewizja składająca się z 19 grup. W Rosji obowiązuje ona od 1999 roku, a dane z lat wcześniejszych zostały przeliczone według nowych zasad (*Demografičeskij ežećodnik Rossii 2005*). Wykorzystane do opracowania dane pochodzą z międzynarodowych oraz rosyjskich źródeł statystycznych. Z klasyfikacji WHO zostały wybrane dane liczbowe dotyczące „zewnętrznych przyczyn urazów i zatruc” (E800-E999, V01-Y89). W pracy tej będą one określane jako przyczyny nienaturalne.

W klasyfikacji przyczyn zgonów brana jest pod uwagę tylko jedna przyczyna śmierci, mimo, iż w wielu przypadkach, faktycznie jest ich więcej. W rosyjskiej statystyce za chorobę wyjściową uważa się chorobę, wypadek, lub uraz prowadzący do śmierci. Na badanym obszarze, zarówno w czasach radzieckich, jak i współczesnych, największą grupę stanowiły zgony w wyniku chorób układu krążenia i nowotworów. W pracy tej przeanalizowane zostaną zgony nienaturalne. Mimo, że nie są one najczęstszą przyczyną zgonów, to jednak skala ich wielkości osiąga rekordowe rozmiary w skali świata.

Zewnętrzne przyczyny zgonów w Rosji na tle innych krajów świata

Na świecie zgony egzogeniczne, w tym urazy, wypadki, zatrucia, zabójstwa, samobójstwa występują z różną intensywnością. Wartości wskaźnika obrazującego liczbę osób umierających z przyczyn zewnętrznych przedstawione w pracy pochodzą z ostatnich dostępnych zestawień statystycznych (nie dotyczą one jednego roku, a lat z przełomu XX i XXI wieku, mają one jednak charakter przeglądowy). Tendencją dostrzeżaną na całym świecie jest fakt, iż kobiety kilkakrotnie rzadziej niż mężczyźni umierają w wyniku przyczyn zewnętrznych (rys. 1). Rocznie na 100 tysięcy kobiet mniej niż 30 umierało nienaturalnie w Wielkiej Brytanii, Holandii, Słowacji, czy Meksyku, natomiast więcej umierało na Węgrzech (64) oraz w republikach nadbałtyckich, np. w Estonii (66). Zdecydowanie najwięcej zgonów nienaturalnych kobiet zanotowano w Rosji (97).

Rys. 1. Zewnętrzne przyczyny zgonów na 100 tys. ludności danej płci

Znacznie częściej na świecie w wyniku zewnętrznych przyczyn zgonów umierali mężczyźni. Rocznie na 100 tysięcy mężczyzn nieco ponad czterdziestu zmarło nienaturalnie w Wielkiej Brytanii i Izraelu. Największe wartości występujące w grupie kobiet w odniesieniu do mężczyzn stanowią dopiero średnią światową. Ponad stu mężczyzn umiera w wyniku przyczyn zewnętrznych w Polsce (101), na Kubie (110), w Finlandii (112). W wybranych krajach wschodnioeuropejskich wskaźnik ten jest dwukrotnie większy i przekracza 200, np. na Ukrainie (217), Białorusi (220), Łotwie (260). Fenomenem w skali świata pozostaje Rosja, nigdzie tak wielu mężczyzn nie umierało w rozpatrywanym okresie w wyniku przyczyn nienaturalnych (w 1995 roku – 395)¹.

Zgony nienaturalne w Rosji przed i po rozpadzie Związku Radzieckiego

W Rosji w 1970 roku w wyniku przyczyn zewnętrznych zmarło 163,5 tys. osób, w tym 38,9 tys. w wyniku samobójstw, 9,4 tys. zabójstw i 18,7 tys. na skutek zatrucia alkoholem. W kolejnych okresach trwania Związku Radzieckiego dochodziło do systematycznego wzrostu liczby nienaturalnych przyczyn zgonów. W 1980 roku łącznie zanotowano 229,0 tys. zgonów egzogenicznych, w tym 47,9 tys. samobójstw, 17,9 tys. zabójstw, 32,1 tys. zatruc alkoholowych.

Przemiany ustrojowe spowodowane upadkiem Związku Radzieckiego w kontekście demograficznymi zapoczątkowały proces depopulacji. Wyludniają się coraz większe obszary, a rozmiary ubytku zaludnienia są absolutnie nieporównywalne z tym, co dzieje się w innych krajach świata. Również wśród zewnętrznych przyczyn zgonów zanotowano dalszy, gwałtowny wzrost. Na początku lat 90. XX wieku prawdopodobieństwo śmierci w wyniku nieszczęśliwego zdarzenia wynosiło na badanym obszarze 9,5 % (przy istniejącym poziomie śmiertelności, co dziesiąty umierał w sposób nienaturalny². „Eksplozja zgonów” w tej grupie nastąpiła w 1995 roku, a ich wzrost na Syberii i Dalekim Wschodzie był największy spośród regionów Rosji (Becker, Hemley 1998). Na badanym obszarze występowała nadumieralność mężczyzn. W 1992 roku, podobnie jak w całej Rosji, na Syberii i Dalekim Wschodzie po raz pierwszy odnotowano przewagę zgonów mężczyzn³. W kolejnych latach dochodziło do nasilenia tej tendencji, której ważnymi przyczynami było większe nadużywanie przez mężczyzn alkoholu i papierosów.

¹ Trzeba jednak zaznaczyć, że dane WHO nie są kompletne, nie dotyczą wszystkich państw, w tym niektórych ogarniętych wojnami wewnętrznymi.

² To dwa razy większa grupa, niż w USA, a trzykrotnie większa, niż w Wielkiej Brytanii w analogicznym okresie.

³ Wcześniej umierało więcej kobiet, przeważały one liczebnie, np. w 1988 roku na obszarze obecnej Rosji, której ludność liczyła wówczas 147 400 000, zmarło 1 569 112 osób, w tym 732 710 mężczyzn i 836 402 kobiety. Żyło wówczas o 9 400 000 więcej kobiet (Rossijskij statističeskij eżegodnik, 2005).

Największe wartości zgonów nienaturalnych dotyczą roku 1995, choć w kolejnych latach, ich liczba zmniejszyła się jedynie nieznacznie. W wyniku zewnętrznych przyczyn zgonów w Rosji w 1995 roku zmarło 348,5 tys. osób (ponad dwukrotnie więcej, niż w 1970 roku), w tym doszło do 61,0 tys. samobójstw, 45,3 tys. zabójstw i 43,3 tys. zatruc alkoholowych. W kolejnych latach sytuacja jest zbliżona, rokrocznie dochodziło do podobnych, choć już nieco mniejszych przypadków zgonów nienaturalnych. W 2004 roku w Rosji w wyniku przyczyn egzogenicznych zmarło 327,1 tys. osób, w tym doszło do 49,4 tys. samobójstw, 39,3 tys. zabójstw i 42,7 tys. zatruc alkoholowych (*Rossijskij statističeskij eżegodnik*, 2005).

Zgony są zdarzeniami uwarunkowanymi biologicznie, jak i społecznie. Na badanym obszarze wśród licznych przyczyn duże znaczenie mają uwarunkowania społeczno-gospodarcze, kulturowe, środowiskowe. Do zgonów nienaturalnych często dochodzi nagle, a śmierć wiąże się z prowadzonym trybem życia. Bardzo duże spożycie alkoholu na badanym obszarze ma wyraźne podłoże psychologiczne. Wódka pomagała ludziom niwelować stres, jaki wywołuje życie w warunkach dalekich od doskonałości, była drogą do wolnego od ingerencji państwa życia osobistego. Większe spożycie alkoholu po rozpadzie Związku Radzieckiego może wynikać z braku poczucia stabilności i bezpieczeństwa socjalnego. W wyniku przeobrażeń ustrojowych więzi przyjacielskie, sąsiedzkie uległy szybkiej dezintegracji.

Kolejnym uwarunkowaniem dużego udziału zgonów nienaturalnych w Rosji, które rozwinęło się dopiero po rozpadzie Związku Radzieckiego, jest narkomania, wpływająca na regulację przebiegu procesów depopulacyjnych. Nadużywanie narkotyków prowadzi do wzrostu śmiertelności nie tylko w sposób bezpośredni, lecz również pośredni, gdyż jest przyczyną pewnej części samobójstw, zabójstw i wypadków.

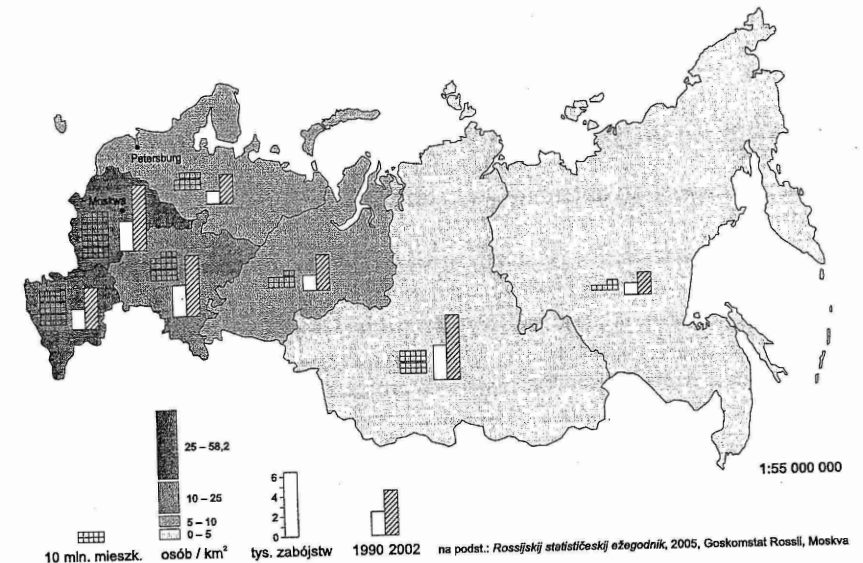
Wśród zgonów nienaturalnych na Syberii i Dalekim Wschodzie ważną rolę odgrywają zabójstwa i samobójstwa. Na podstawie zgromadzonych danych o liczbie zarejestrowanych zabójstw i usiłowań ich popełnienia przeprowadzono analizę ich przestrzennego zróżnicowania. Najwięcej zabójstw w 1990 i 2002 roku popełnianych było w azjatyckiej części Rosji (rys. 2), gdzie udział zgonów w wyniku morderstw w latach 90. XX wieku był kilkanaście razy większy niż w Europie Zachodniej (Chervyakov i in. 2002). W 1990 roku wśród jednostek z bardzo licznymi przypadkami zabójstw znalazły się obwody: tiumeński, irkucki oraz Republika Tuwy.

Dużym udziałem przestępstw odznaczały się te jednostki, w których znaczną część mieszkańców stanowiła ludność napływowa⁴. Wśród uwarunkowań wzrostu zabójstw należy również wymienić pogarszającą się sytuację materialną oraz brak wzorcowych zasad w domu rodzinnym, wiążący się często z

⁴ Rejon bracki w obwodzie irkuckim jeszcze w połowie XX wieku zamieszkały był przez około 40 tysięcy osób, w 1970 roku liczba ludności w wyniku migracji wzrosła do 255 tysięcy, a w kolejnych dziesięcioleciach ulegała ciągłemu wzrostowi. Uważa się, że napływ ludności prowadził m.in. do wzrostu przestępczości na tym obszarze (Vašalova T.V., Mägkov S.M., 1998).

brakiem ojca. Morderstwa mężczyzn przez kobiety na ogół dokonywane były w okolicznościach domowych, a zabójstwa kobiet przez mężczyzn związane były z przemocą seksualną (Chervyakov i in. 2002).

Na Dalekim Wschodzie największym udziałem usiłowań i popełnionych zabójstw odznaczał się Kraj Nadmorski. Jego stolica – Władywostok – to jedno z bardziej niebezpiecznych, obok Moskwy i Sankt Petersburga, miast Rosji. Prawdopodobnie wynika to z dużego udziału ludności napływowej z innych części kraju (koniec trasy Kolei Transsyberyjskiej), jak i z pobliskich Chin.

Rys. 2. Zabójstwa w Rosji

Wśród zgonów nagłych duże znaczenie na badanym obszarze odgrywały samobójstwa. Rosja jest jednym z krajów, gdzie udział ich był bardzo duży, np. w 2001 roku wskaźnik samobójstw wynosił 39,7 na 100 tysięcy mieszkańców, podczas gdy w Polsce 15,2, a w USA kształtował się na poziomie 11,3. W Rosji najczęściej samobójstw dokonywanych jest na północy, w tym zwłaszcza na Syberii i Dalekim Wschodzie (częściej w wyniku powieszenia, utonięcia, zatrucia, a rzadziej w wyniku wykorzystania broni).

Częściej na odebranie sobie życia decydowali się mężczyźni, których odporność psychiczna jest niższa niż kobiet. W 1994 roku wskaźnik samobójstw wśród mężczyzn w wieku 50-54 lata wynosił w Rosji 139,6 na 100 tysięcy osób. Mimo doświadczenia wynikającego ze stażu pracy, starsi w cza-

się kryzysu gospodarczego otrzymywali na ogół niższe pobory, niż młodzi, lepiej wykształceni. Ta dewaluacja kapitału ludzkiego może wpływać na decyzję o odebraniu sobie życia. E. Brainerd (2001) w badaniach na tym obszarze skorelowała wskaźnik samobójstw z dochodami, stanem bezrobocia. Wyraźna jest korelacja między rozmiarami zatrudnienia a liczbą dokonywanych samobójstw, wzrost o jeden punkt procentowy w zatrudnieniu redukuje wskaźnik samobójstw o około 3 %, podczas gdy w Stanach Zjednoczonych tylko o 1,3 %. A. Kposova (2000) badała korelacje między wskaźnikiem rozwodów a samobójstwami. Wykazała, że rozwiedzeni bardziej skłonni są do popełnienia samobójstwa, niż żonaci i kawalerzy, a rozwód częściej skłania do owej decyzji mężczyźni.

Występowały również inne uwarunkowania samobójstw na badanym obszarze, jednak stopień ich mierzalności był niewielki. Istnieją rozbieżności, czy spożywanie alkoholu wpływa na wzrost liczby samobójstw. Przeciwnicy tej tezy wskazują na fakt, iż władza radziecka, a obecnie rosyjska, celowo nie ogranicza dostępu do alkoholu, aby każdy mógł zapomnieć o codziennych problemach. Badania wskazują, iż nasilenie myśli samobójczych u osób nadużywających alkoholu nie rozpoczyna się w trakcie spożycia, lecz po ustaniu jego wpływu (*Figures and facts about suicide* 1999).

Przyczyn dużego udziału samobójstw na badanym obszarze szukają biolodzy, ekonomiści, socjologowie. Biolodzy wskazują na istotność tzw. bodźca świetlnego. Mały udział docierających promieni słonecznych, szczególnie na Północy, pogarsza kondycję psychiczną mieszkającej tam ludności. Ekonomiczne podejście badania samobójstw zakłada, iż decyzja o inwestowaniu w zdrowie jest możliwa, gdy widoczne są szanse zwrotu zainwestowanych pieniędzy (Brainerd 2001).

Do coraz częstszych przypadków zgonów nienaturalnych w Rosji dochodzi w jednostkach wojskowych. Mało młodych ludzi z pełnym przekonaniem decyduje się na zostawienie rodziny i pozostanie w wojsku, często kilka tysięcy kilometrów od domu, przez okres dwóch lat. Wielu żołnierzy nie wytrzymuje psychicznie nie tyle obowiązków wojskowych, lecz brutalności przełożonych, przemocy oraz fatalnych warunków bytowych.

Podsumowanie

W Rosji zarówno w czasach Związku Radzieckiego, jak i po 1991 roku grupa zgonów nienaturalnych zajmowała ważne miejsce wśród przyczyn zgonów. W okresie transformacji ustrojowej doszło do nasilenia niekorzystnych przemian demograficznych. W żadnym innym kraju na świecie nie dochodzi współcześnie do tak wielu zewnętrznych przyczyn zgonów, zwłaszcza zatruc alkoholowych, czy samobójstw. Szczególnie często do zgonów nienaturalnych dochodzi na Syberii i na rosyjskim Dalekim Wschodzie.

Na badanym obszarze wśród licznych przyczyn dużego znaczenia zgonów spowodowanych przez czynniki zewnętrzne ważne znaczenie odgrywają uwarunkowania społeczno-gospodarcze, kulturowe oraz przyrodnicze (w tym klimatyczne).

Literatura

- Becker C.M., Hemley D.D., 1998 *Demographic Change in the Former Soviet Union During the Transition Period*, „World Development”, vol. 26, no 11: 1957-1975.
- Brainerd E., 2001 *Economic reform and mortality in the former Soviet Union: A study of the suicide epidemic in the 1990s*, „European Economic Review”, vol. 45, s. 1007-1019.
- Chervyakov V., Shkolnikov V., Pridemore W., McKee M., 2002 *The changing nature of murder in Russia*, „Social Science & Medicine”, vol. 55: 1713-1724.
- Demografičeskij ežegodnik Rossii*, 2005 Goskomstat Rossii, Moskva, 408 s.
- Figures and facts about suicide*, 1999 World Health Organization, Geneva, 463 s.
- Kposova A., 2000 *Marital status and suicide in the National Longitudinal Mortality Study*, „Journal of Epidemiology & Community Health”, vol. 54: 254-261.
- Rossijskij statističeskij ežegodnik*, 2005 Goskomstat Rossii, Moskva, 462 s.
- Vašalova T.V., Măgkov S.M., 1998 *Ustojčivost' sub'ektov Rossijskoj Federacii v social'no-ekologičeskom krizise. Etnokul'turnyj podhod*, „Izvestiâ Akademii Nauk Seriâ Geografičeskâ”, no 1: 62-71.

Abstract: In the article changes in spatial differentiation, the number, as well as the conditions of unnatural deaths in Russia are characterised for the period before and after the collapse of the Soviet Union. Firstly the author presents the worldwide changes regarding external deaths, pointing out Russia as a country where the share of these deaths is the highest in the world. The subject of author's deliberations are unnatural deaths, including injuries, accidents, intoxications, homicides and suicides. These reasons of death, depending to a large extent on a lifestyle, included in the category of deaths caused by the external factors, have a high relevance in Russia.